

APROXIMACIÓN FILOSÓFICA Á FIGURA DO TRADUTOR: O RETRATO DO TRADUTOR DE ORTEGA Y GASSET¹

Pilar Ordóñez López

Universitat Jaume I
mordonez@trad.uji.es

[Recibido 14/04/09; aceptado 18/05/09]

Resumo

Malia a consolidación da tradutoloxía como disciplina *sui generis* e do denominado «xiro cultural» experimentado desde os anos oitenta, o personaxe do tradutor continúa situado nunha posición subsidiaria, especialmente desde o punto de vista social e, por veces, tamén profesional, como apuntaron autores como Venuti (1995), Bassnett (1996) e Leech (2005). Do mesmo xeito, a bibliografía tradutolóxica contemporánea parece prestar escasa atención á figura do tradutor. Hai ben poucos estudos dedicados aos artífices da tradución, á parte dos mencionados anteriormente. Ante esta situación, semella especialmente relevante revisar a achega de Ortega e Gasset ao tradutor, contida no seu ensaio *Miseria e esplendor da tradución* (1937). A ollada orteguiana ao personaxe do tradutor constitúe un retrato filosófico e humano destes profesionais que sementou un notable grao de controversia entre os teóricos da tradutoloxía contemporánea.

Palabras clave: Ortega y Gasset, a figura do tradutor, tradutoloxía contemporánea, historia da tradución

Abstract

Despite the consolidation of translation studies as a *sui generis* discipline and the so-called cultural turn experienced therein, translators occupy a subsidiary position, especially from a socio-professional point of view, as stated by Venuti (1995), Bassnett (1996) and Leech (2005). In contemporary translation studies little attention seems to be paid to the figure of the translator. There is a scarcity of literature directly and thoroughly targeting translators, apart from those cited above. Given this situation, it is especially

¹ Tradución galega de Mª Camiño Noia Campos.

relevant to review Ortega y Gasset's portrait of the translator, contained in his essay *Misery and Splendour of Translation* (1937). Ortega provides a portrait of translators formulated from a philosophical and humanistic perspective which has given rise to a notable degree of controversy within contemporary translation studies.

Keywords: Ortega y Gasset, the figure of the translator, contemporary translation studies, translation history

1. Introducción

Autores como Bassnett (1980, 1996) e Venuti (1995, 1998) dedicaron especial atención á cuestión da posición que ocupan os tradutores na nosa sociedade, coa intención de pór de manifesto a falta de recoñecemento cara a esta profesión. Esta falta de recoñecemento do traballo e da función dos tradutores na sociedade actual implica unha serie de actitudes sociais e profesionais cara ao tradutor, baseadas en ideas erróneas da tradución e do que implica ser tradutor. Algúns traballos recentes (Venuti, 1998; Leech, 2005) demostran que, malia ao papel indispensable dos tradutores na nosa cada vez máis globalizada sociedade, esta sociedade non é consciente da importancia do tradutor². Mesmo se nos cinguimos ao ámbito tradutolóxico, pode observarse que o tradutor segue estando situado nunha posición subsidiaria.

O denominado «xiro cultural» experimentado nos estudos da tradución desde a década dos anos oitenta supuxo un maior recoñecemento da presenza do tradutor no proceso de comunicación. Neste senso, Bassnett (1996: 13) afirmaba que chegara o momento de cuestionar o punto de partida do discurso da negatividade e a consideración de status subsidiario que dominou a reflexión tradutolóxica afectando á consideración do tradutor. A pesar diso, na literatura tradutolóxica son escasos os traballos que analizan de maneira directa e en profundidade a figura do tradutor.

Resulta, pois, canto menos, rechamante, que xa en 1937 Ortega e Gasset concedese un papel destacado á figura do tradutor na súa reflexión sobre a tradución recollida no ensaio *Miseria e esplendor da tradución*. A concepción orteguiana do tradutor, no entanto, suscitou certa controversia, dividindo a opinión dos teóricos da tradución, debido, especialmente, ao seu ton provocador.

2. Concepción orteguía do tradutor

De termos en conta a situación que acabamos de describir, resulta especialmente interesante recuperar aquí o retrato orteguiano do tradutor. En primeiro lugar, temos que lembrar que a data de publicación de *Miseria e*

2 Segundo os estudos de Leech (2005: 31), o 46% dos tradutores entrevistados considera que, en canto traballadores da tradución, son invisibles para a sociedade.

esplendor da tradución foi 1937, moito antes da consolidación da tradutoloxía como disciplina *sui generis* e, en consecuencia, anterior ao chamado «xiro cultural» experimentado nesta. Con todo, a aproximación hermenéutica do filósofo español á tradución, sitúa o tradutor nunha posición activa que lle confire un notable grao de visibilidade. Desta maneira, a consideración de Ortega cara á figura do tradutor está derivada da súa concepción da actividade tradutora —formulada desde a filosofía da linguaxe e enraizada na tradición hermenéutica alemá— e do papel que a tradución habería de ter na sociedade.

2.1. Aproximación de Ortega á tradución

Antes de analizar o retrato do tradutor de Ortega, é necesario revisar brevemente as súas ideas sobre a tradución, en especial, aquelas que van condicionar a súa visión dos tradutores.

As ideas orteguianas sobre a tradución fundaméntanse na hermenéutica alemá do século XIX. *Miseria e esplendor da tradución* caracterízase por unha perspectiva eminentemente teórica, filosófica e humanista. Neste ensaio, Ortega preséntanos a súa concepción da tradución en dous termos antagónicos: «a miseria» e «o esplendor».

[...] cada lingua es una ecuación diferente entre manifestaciones y silencios. Cada pueblo calla unas cosas para poder decir otras. Porque todo sería indecible. De aquí la enorme dificultad de la traducción: decir en un idioma precisamente lo que este idioma tiende a silenciar (Ortega, 1983, V: 444).

Deste xeito, a lingua e —inevitabilmente— o silencio son considerados por Ortega como atrancos cruciais para a tradución; mais, ao mesmo tempo, representan os medios para acadar o posible «esplendor» da tradución:

Pero, a la vez, se entrevé lo que traducir puede tener de magnífica empresa: la revelación de los secretos mutuos que pueblos y épocas se guardan recíprocamente y tanto contribuyen a su dispersión y hostilidad; en suma, una audaz integración de la Humanidad (Ortega, V: 444).

Agora ben, no pensamento orteguiano, esta integración da humanidade só pode acadarse por medio da tradución estranxeirizante. Xa que logo, puntualiza Ortega, só existe un método posible se queremos falar de tradución «propriadamente dita». No seu achegamento filosófico á tradución, a extranxeirización representa o único método posible para traducir; o único xeito de facer posible a exposición a novas formas de pensamento e de expresión e, en definitiva, de coñecemento:

Sólo cuando arrancamos al lector de sus hábitos lingüísticos y le obligamos a moverse dentro de los del autor, hay propiamente traducción (Ortega, V: 448-449).

Esta proposta categórica da tradución extranxeirizante implica, por outro lado, claras consecuencias para o tradutor, como imos ver de seguido. Mais, antes de concluír este epígrafe, cómpre reflectir tamén o concepto orteguiano da tradución, en tanto que obra traducida:

La traducción no es un doble del texto original; no es, no debe querer ser, la obra misma con léxico distinto [...] la traducción no es la obra, sino un camino hacia la obra. Si ésta es una obra poética, la traducción no lo es, sino más bien un aparato, un artificio técnico que nos acerca a aquélla sin pretender jamás repetirla o sustituirla. (Ortega, 1983, V: 449)

Imagino, pues, una forma de traducción que sea fea, como lo es siempre la ciencia, que no pretenda garbo literario, que no sea fácil de leer, pero sí que sea muy clara, aunque esta claridad reclame gran copia de notas al pie de la página. Es preciso que el lector sepa de antemano que al leer una traducción no va a leer un libro literariamente bello, sino que va a usar un aparato bastante enojoso [...]. (Ortega, 1983, V: 451)

2.2. O tradutor apocado

Como dixemos antes, o retrato orteguiano do tradutor suscitou un notable grao de controversia no panorama tradutolóxico contemporáneo. De feito, a descrición orteguiana do tradutor caracterízase por un ton atrevido que preside unha caracterización breve, aínda que intensa, na que se fai referencia —sen chegar a desenvolver— a algúns dos mitos e dos prexuízos máis estendidos sobre a tradución e os tradutores.

Escribir bien consiste en hacer continuamente pequeñas erosiones a la gramática, al uso establecido, a la norma vigente de la lengua. Es un acto de rebeldía permanente contra el contorno social, una subversión. [...] Ahora bien, el traductor suele ser un personaje apocado. Por timidez ha escogido tal ocupación, la mínima. [...] ¿Qué hará con el texto rebelde? ¿No es pedirle demasiado que lo sea él también y por cuenta ajena? Vencerá en él la pusilanimidad y en vez de contravenir los bandos gramaticales hará todo lo contrario: meterá al autor traducido en la prisión del lenguaje normal, es decir, que le traicionará. *Traduttore, traditore* (Ortega, 1983, V: 434).

Este retrato pon de manifesto, como dicíamos, algúns dos prexuízos e dogmas máis estendidos sobre a figura do tradutor. En primeiro lugar, a caracterización dos tradutores como personaxes tímidos pode considerarse como un paso máis na espallada imaxe dos tradutores como profesionais illados e solitarios, agochados trala cortina da autoría. Teóricos como Venuti (1995) e Rabassa (2005) proporcionan sólidos argumentos que indican que a posición subsidiaria, na sombra, oculta, que tradicionalmente ocuparon os tradutores non é —ou polo menos, non sempre— froito dunha elección voluntaria. Trataríase máis ben do resultado lóxico e inevitable do *status* legal dos tradutores e a lexislación sobre os seus dereitos pola obra traducida, é dicir, o seu traballo. Non en balde, ha de terse en conta que o tradutor traballa cun texto alleo, o cal inhibe aínda máis a súa rebelión. Por outra banda, tamén é posible que os tradutores nos «afixésemos» a esta invisibilidade ata o extremo de sentirnos cómodos e protexidos nela. En tal caso, a alusión de Ortega á covardía do tradutor estaría, na nosa opinión, máis que xustificada, posto que, en último termo, ser invisible comporta máis consecuencias negativas que positivas ao conxunto da profesión.

Outra cuestión importante tratada por Ortega na descrición anterior é a consideración da tradución como unha actividade «insignificante», «a mínima» (Ortega, 1983, V: 434). Trátase, sen dúbida, dunha afirmación paradoxal: cómo podería Ortega considerar realmente a tradución como unha actividade insignificante cando no último capítulo do seu ensaio —dedicado ao esplendor— manifesta a necesidade de «renovar o prestixio deste labor e engrandecelo como un traballo intelectual de primeira orde» (Ortega, 1983, V: 451). O filósofo, entendemos, fai un aceno de ironía na súa intención de provocar a reacción dos tradutores.

Do mesmo xeito, é digno de mención o uso do proverbio italiano *Traduttore, traditore*. Como apunta Rabassa, esta expresión mantívose ao longo do tempo, «leading one to believe that the translator, worse than an unfortunate bungler is a treacherous knave» (2005: 3). Sen deternos a cuestionar o uso desta expresión, consideramos, no entanto, que é importante analizar, onde reside esta traizón. De acordo con Ortega, por unha banda, a traizón é consecuencia da covardía do tradutor —de novo, habería que puntualizar até que punto podemos atribuír esta covardía á suposta timidez do tradutor ou ben esta é provocada pola falta de recoñecemento social e profesional dos tradutores. Doutra banda, segundo a formulación orteguiá, esta traizón está intimamente relacionada coa súa concepción do que implica «escribir ben»: «é un acto de rebeldía permanente [...] unha subversión» (Ortega, 1983, V: 434). É a subversión constante a que conforma o estilo (persoal) dun escritor. Agora ben, o tradutor non só ha de enfrontarse á subversión do autor, senón que existe, de acordo con Ortega —quen rescata as formulacións de Humboldt sobre a forma interna da lingua (*Lebensform*)—, unha segunda capa de dificultade á que haberá de facer fronte, pois «cada lingua, comparada con outra ten tamén o

seu estilo lingüístico» (Ortega, 1983, V: 436). Agora ben, cabe preguntarse se o tradutor pode «permitirse» desenvolver esta dobre rebeldía, se estaría apoiado legalmente para iso e se, en suma, a sociedade actual aceptaría os tradutores «valentes» e «rebeldes».

Se agora nos centramos no ton audaz que caracteriza o retrato orteguián do tradutor —que nos leva a consideralo, en certo xeito, como una visión máis ben pesimista da figura do tradutor—, habemos de tomar en consideración a intención declarada polo propio filósofo, a cal confire sentido á súa idea antagónica sobre a tradución:

Me importa mucho subrayar las miserias del traducir, me importaba mucho sobre todo definir su dificultad, su improbabilidad, pero no para quedarse en ello, sino al revés: para que fuese resorte balístico que nos lanzase hacia el posible esplendor del arte de traducir (Ortega, 1983, V: 437).

Deste xeito, podería entenderse que a inclusión na súa caracterización do tradutor, dalgúns dos prexuízos e mitos máis estendidos obedece ao seu propósito de salientar, recoñecer e admitir as dificultades ás que os tradutores han de facer fronte, coa fin de crear conciencia sobre as «miserias» que encerra a actividade tradutora —o cal constituiría o primeiro paso, imprescindible, no camiño cara ao «esplendor». Neste senso, observamos que a súa visión do tradutor se acha estreitamente vinculada á súa concepción da tradución; a defensa categórica da tradución extranxeirizante do filósofo reclama un alto grao de visibilidade por parte do tradutor quen, de acordo con Ortega, deberá: «levar ao extremo do intelixible as posibilidades da súa lingua» (Ortega, 1983, V: 452) para que transluz a nela o autor traducido. Este tipo de tradución requirirá, ademais, tal e como prevén Ortega, un gran volume de notas en rodapé nas que o tradutor haberá de achegar as explicacións necesarias para conseguir que a tradución sexa moi clara —aínda que fea, e difícil de ler. Este método de tradución esixe, pois, coraxe; reclama un tradutor «audaz», disposto a dar un paso á fronte e abandonar as sombras.

3. O tradutor apoucado na tradutoloxía contemporánea

Como mencionabamos anteriormente, o retrato orteguiano do tradutor provocou un certo grao de controversia na tradutoloxía contemporánea. En primeiro lugar, habemos de sinalar que, aínda que atopamos reaccións á visión orteguiana xurdidas nas distintas tradicións tradutolóxicas europeas, esta controversia prodúcese fundamentalmente no contexto tradutolóxico hispano falante. Esta circunstancia pode atribuírse, consideramos, a dous factores:

1) a desigual difusión das ideas orteguianas sobre a tradución, debida

á desigual divulgación do libro, *Miseria e esplendor da tradución*³, mentres que a difusión no ámbito xermanófono se inicia en 1951 coa tradución do ensaio de Gustav Kilpper, a primeira tradución do ensaio á lingua inglesa, de Carl R. Shirley, data de 1983, e haberíamos de agardar ata 2004 para dispor da primeira tradución ao francés, realizada por Clara Foz. Esta desigual difusión da concepción orteguiana sobre a tradución pode condicionar, en certo xeito, a recepción do seu pensamento máis aló do contexto tradutolóxico do español.

2) A imposibilidade de illar a concepción orteguiana da tradución do resto da súa doutrina, feito que afectaría, especialmente, ao contexto hispano falante; resulta difícil ignorar o resto do pensamento orteguiano e non estar influído por el ao tratar a súa visión da tradución e o seu retrato do tradutor, sendo, por tanto, difícil, tratalo de maneira «imparcial».

En 1981, no ámbito francófono, Schmitt valora a caracterización orteguiana do tradutor como un dos maiores eloxios aos tradutores. De acordo con este autor, o recoñecemento de Ortega das fortes limitacións ás que deben enfrontarse estes profesionais representa un valioso intento de enxalzar o seu *status* e de crear conciencia da importancia do tradutor na nosa sociedade.

En España, [...] en nuestro siglo, han sido relativamente pocos los grandes escritores que han traducido. Y algunos, al hacerlo, se han ocultado tras el pseudónimo, como si temieran que esa ocupación, tan modesta que, según Ortega, “en el orden intelectual no cabe faena más humilde”, pudiera manchar sus nombres (1983: 362).

Rei (1988), quen traduciu *Miseria e esplendor da tradución* ao alemán en 1976 e que é, ademais, autora de varios traballos dedicados á análise das ideas orteguianas sobre a tradución, sostén que o retrato orteguiano do tradutor xa non reflicte a percepción que os tradutores dos nosos días teñen de si mesmos. Na súa opinión, os tradutores superaron xa o seu sentimento de inferioridade e sitúanse á beira dos autores, de maneira que realizan o seu traballo sentíndose cómplices destes:

Und der Übersetzer literarischer Kunstwerke lässt sich nicht mehr von Ortega y Gasset's Urteil beeindrucken, dass der Übersetzer meist ein sehr zaghafter Mensch sei, dass er aus Schüchternheit diese, die geringste aller geistigen Betätigungen, gewählt habe (1976: 12).

Er fühlt sich heute eher als “Double” als “Komplize” des Autors, wie es der soeben mit einem Übersetzerpreis ausgezeichnete Rudolf Wittkott einmal ausdrückte (1988: 67).

3 Ver Ordóñez López, P. (2009). *Miseria y esplendor de la traducción. La influencia de Ortega y Gasset en la traductología contemporánea*.

Na nosa opinión, a existencia dunha relación de igualdade entre autor e tradutor é, mesmo hoxe en día, discutible. Aínda que é certo que, especialmente no ámbito da tradución literaria, se avanzou considerablemente no recoñecemento do traballo do tradutor —como demostra o feito de que figure o seu nome na obra traducida—, este non é o caso doutras modalidades de tradución, por exemplo a tradución especializada (científico-técnica, xurídica, etc.).

Na década dos anos noventa, Santoyo (1999) fixo un estudo moi completo dedicado á análise do ensaio orteguiano desde unha perspectiva eminentemente crítica cara ás ideas verquidas nesta obra. E as súas críticas inclúen, como cabería esperar, a descrición orteguiana do tradutor. De acordo con Santoyo, a caracterización do tradutor como un personaxe tímido e apoucado non se axusta á realidade:

Sin duda alguna, es un comentario sorprendente. Si atendemos a su opinión, apocados habrían sido Lutero, san Jerónimo, Unamuno y Quevedo, los cuatro bien notorios por su genio, notorios incluso por su mal genio, pero no desde luego por haber sido en modo alguno pusilánimes; apocados habrían sido también los dos Machado, Salvador de Madariaga, Julio Cortázar, fray Luis de León y Buero Vallejo, Juan Ramón Jiménez, el rey Alfredo de Inglaterra y Alfonso X el Sabio en España [...] Octavio Paz y Agustín García Calvo..., por sólo citar un pequeño ramillete de personalidades “apocadas”, todas ellas bien conocidas por sus traducciones (1999:2547).

Cómpre puntualizar, no entanto, que algunhas das personalidades aquí citadas non son coñecidas, en primeiro termo, pola súa actividade tradutora, senón por outras profesións ou ocupacións, por exemplo, como escritores. Esta circunstancia podería ter influído, en primeiro lugar, na maneira na que estes autores se achegaron á tradución; e, en segundo lugar, na consideración por parte da sociedade do seu labor tradutor.

Segundo Vega (2000), a descrición orteguiana do tradutor non foi interpretada de maneira apropiada na tradutoloxía contemporánea. Deste xeito, el cre que non se lle perdoou a Ortega dicir que os tradutores son persoas tímidas con falta da coraxe necesaria para actuar con tanta liberdade e valentía coma os autores. Vega (2000), con todo, mantén que o retrato orteguiano do tradutor é un convite á rebelión:

No se le perdona que haya escrito [...] que el traductor es un “ser apocado” que no se atreve a ascender al monte de la autoría [...] lo que muchos consideran un agravio, un desprecio del noble ejercicio de la versión, no es más que una invitación a la rebelión del traductor [...] Mientras que el autor al que traduce se ha constituido en tal

gracias a las erosiones que ha hecho en el sistema y en la norma propia de la lengua, el traductor manifiesta un idolátrico respeto a ambos que le impide llegar a las alturas de aquel [...].

Na mesma liña de argumentación que Santoyo, Moya (2004: 50) valora de maneira crítica a caracterización orteguiana do tradutor. Para este autor, as ideas do filósofo español contribuíron (xunto a outros autores) a manter determinados dogmas faltos de sentido:

Por tanto, Nida se podría muy bien haber ahorrado calificar a la traducción literal de “distorsionadota”, “absurda”, “lamentable”, “perniciosa”, “no legítima”, etc; calificativos que resultan verdaderamente ociosos, aunque distan mucho del empleado por Lutero más arriba (“asnos”) y del lenguaje de ese personaje de Ortega en Miseria y esplendor de la traducción [...] que [...] califica a los traductores de “pusilánimes”, “traicioneros”, pseudotraductores”— no lo dirá por Cicerón, Maimónides y Lutero, esperamos.

4. Conclusión

Unha vez analizado o retrato orteguiano do tradutor así como a súa recepción na tradutoloxía contemporánea a través das reflexións dalgúns dos teóricos máis recoñecidos, presentamos agora algunhas conclusións.

En primeiro lugar, cómpre ter en consideración que as ideas orteguianas sobre a tradución foron formuladas en 1937; do mesmo xeito, ha de terse en conta a súa perspectiva filosófica. Así, o retrato orteguiano do tradutor haberá de ser interpretado dentro deste marco. Neste senso, é importante ter presente, ademais, que Ortega fai referencia a un tipo de tradución concreto, refírese á tradución filolóxica ou erudita, que haberá de converterse nunha «guía» ou un «camiño» cara á obra, sen pretender nunca substituíla.

Desde a consideración das circunstancias anteriores, o retrato orteguiano do tradutor resulta certamente innovador para a súa época, especialmente dada a escasa atención que, como dicíamos ao comezo deste traballo, recibiu a figura do tradutor na literatura tradutolóxica contemporánea.

Doutra banda, con relación á controversia suscitada, entendemos, na liña de Vega (2000), que a descrición orteguiana do tradutor ha de considerarse como un intento de concienciar aos profesionais da tradución sobre os retos que prevalecen na nosa profesión e que, aínda hoxe en día, quedan por superar se queremos acadar un recoñecemento xusto do papel do tradutor. Trátase, pois, dun retrato valente no que se dá boa conta destes retos e avógase por un tradutor máis activo e visible, un tradutor que abandone as sombras.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- BASSNETT, S. 1980. *Translation Studies*, Routledge, London.
- . 1996. “The Meek or the Mighty: Reappraising the Role of the Translator”. En ALVÁREZ, R. & VIDAL, C.A. (eds.) 1996. *Translation, Power, Subversion*. Clevedon: Multilingual Matters. Pp. 10-25.
- GARCÍA YEBRA, V. 1983. *En torno a la traducción*. Madrid: Gredos.
- LEECH, W. 2005. “The Translator’s Visibility: An Investigation into Public Perceptions of the Translator and How to Raise the Translator’s Status in Society”. Publicación en línea: http://isg.urv.es/library/papers/leech_translator_visibility.pdf [fecha de consulta 10 febrero 2009].
- MOYA, V. 2004. *La selva de la traducción: teorías traductológicas contemporáneas*, Cátedra, Madrid.
- ORDÓÑEZ LÓPEZ, P. 2009. *Miseria y esplendor de la traducción. La influencia de Ortega y Gasset en la traductología contemporánea*. Castellón de la Plana: Servicio de publicaciones de la Universitat Jaume I.
- ORTEGA Y GASSET, J. 1946-1983. *Obras completas*, 12 vols., Madrid: Revista de Occidente.
- RABASSA, G. 2005. *If This Be Treason. Translation and Its Discontents*. New York: New Directions.
- REISS, K. 1988. “Der Text und der Übersetzer”. En ARNTZ, R. (ed.) 1988. *Textlinguistik und Frachsprache: AILA Symposium*. Georg Olms Verlag: Zurich/New York.
- SANTOYO, J.C. 1999. “En torno a Ortega y Gasset: Miseria y esplendor de la reflexión traductora”. En SANTOYO, J.C. 1999, *Historia de la traducción: Quince apuntes*. León: Universidad de León. Pp. 237-50.
- VEGA, M.A. 2000. “Ortega y el traductor”. Publicación en línea: http://cvc.cervantes.es/trujaman/antiores/abril_00/19042000.htm [data de consulta 2 de marzo de 2009].
- VENUTI, L. 1995. *The Translator’s Invisibility. A History of Translation*. London/New York: Routledge.
- . 1998. *The Scandals of Translation. Towards an Ethic of Difference*. London/New York: Routledge.